

РОЗДІЛ 9

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.962.6

МОДЕЛІ ПРИТЯГНЕННЯ СУДДІВ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ РАДИ ЄВРОПИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE MODELS OF BRINGING JUDGES TO DISCIPLINARY LIABILITY IN THE MEMBER STATES OF THE COUNCIL OF EUROPE: RATHER-LEGAL ANALYSIS

Казакевич П.В.,
начальник відділу міжнародного співробітництва
Вища кваліфікаційна комісія суддів України,
здобувач кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена питанням притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності в країнах-членах Ради Європи. Автор наголошує на тому, що, визначаючи модель дисциплінарної відповідальності судді, важливе значення має з'ясування таких її сутнісних аспектів, як підстава відповідальності, органи, які накладають дисциплінарні стягнення на суддів, процедура дисциплінарного провадження, наслідки притягнення судді до цього виду відповідальності, гарантії забезпечення незалежності судді при притягненні його до відповідальності, зокрема, гарантії невтручання органів дисциплінарної влади у процес відправлення правосуддя.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Європейський Союз, моделі притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Статья посвящена вопросам привлечения судей к дисциплинарной ответственности в странах-членах Совета Европы. Автор отмечает, что, определяя модель дисциплинарной ответственности судьи, важное значение имеет выяснение таких ее существенных аспектов, как основание ответственности, органы, которые накладывают дисциплинарные взыскания на судей, процедура дисциплинарного производства, последствия привлечения судьи к этому виду ответственности, гарантии обеспечения независимости судьи при привлечении его к ответственности, в частности, гарантии невмешательства органов дисциплинарной власти в процесс отправления правосудия.

Ключевые слова: дисциплинарная ответственность, Европейский суд по правам человека, Совет Европы, Европейский Союз, модели привлечения судей к дисциплинарной ответственности.

The article is considering the issues of bringing judges to disciplinary liability in the member states of the Council of Europe.

The author notes that determining the model of disciplinary liability of judges is the important to clarify its essential aspects, such as the cause for liability, the bodies, which impose disciplinary sanctions on judges, the procedure for disciplinary proceedings, the effects of bringing judges to this type of liability, the guarantees of ensuring the independence of judge in bringing the judge to liability, in particular, the guarantee of non-interference of disciplinary bodies in the process of the administration of justice.

The author concludes that these aspects depend on the affiliation of the country to a certain legal family, the perception of the degree of international standards and the scope of its international legal obligations. Functional and informative content model of disciplinary liability judges due to factors such as the historical development of the country, its national traditions and peculiarities of the national legal system. To the author's opinion, a common ground between European countries is the recognition of the principle of judge's independence and the necessity of ensuring the standards of due process of law in bringing the judge to liability.

Key words: disciplinary liability, European Court of Human Rights, Council of Europe, European Union, models of bringing judges to disciplinary liability.

Проблема притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності є надзвичайно актуальною в умовах триваючої судової реформи. Ухвалення 02 лютого 2015 року Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» стало поштовхом до поживлення наукової дискусії про підстави й процедуру притягнення суддів до відповідальності, оскільки Законом були внесені серйозні новації у цій сфері. Питання відповідальності суддів є достатньо розробленими у науковій юридичній літературі [1, 2, 3], однак наразі бракує ґрунтовних порівняльно-правових досліджень, присвячених суддівській дисципліні й засобам її забезпечення. Вітчизняні наукові праці даної тематики зосереджені переважно на аналізі чинного законодавства й практики його застосування. Водночас Україна проголосила про свої євроінтеграційні наміри на найвищому державному рівні, тому вивчення інституту дисциплінарної відповідальності судді у порівняльно-правовому аспекті є досить актуальним і вчасним.

У той же час можна виділити європейські стандарти притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, які містяться у чисельних рекомендаціях й резолюціях єв-

ропейських організацій, а також правових позиціях Європейського суду з прав людини.

У п. 17 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, зазначено: «Звинувачення або скарга щодо судді, які надійшли в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків, повинні бути невідкладно і безсторонньо розглянуті згідно з відповідною процедурою» [4, с. 13-18]. Європейська хартія про статус суддів 1998 року передбачає: «Кожна особа повинна мати можливість без додержання особливих формальностей оскаржити судову помилку в конкретній справі до незалежного органу. Якщо в результаті повного та ретельного розгляду цей орган виявить безперечне порушення з боку судді... він має повноваження передати справу на розгляд дисциплінарної інстанції або принаймні рекомендувати це органам, що згідно із законом має відповідну компетенцію» [4, с. 96-106].

Практикою Європейського суду з прав людини вироблено важливе правило, пов'язане із захистом суддівської незалежності: «суддя не може нести відповідальність за

зміст прийнятого ним рішення» [5, с. 176]. Це положення, яке у науковій юридичній літературі має назву «судівський індемнітет» [1, с. 115], більш детально викладено у Рекомендації № (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки» від 17 листопада 2010 року; «...тлумачення закону, оцінювання фактів та доказів, які здійснюють судді для вирішення справи, не повинні бути приводом для цивільної або дисциплінарної відповідальності, за винятком випадків злочинного наміру або грубої недбалості (п. 66); судді не повинні нести особисту відповідальність за випадки, коли їхні рішення були скасовані або змінені в процесі апеляційного розгляду (п. 70); дисциплінарне провадження може бути ініційоване, якщо суддя не виконав свої обов'язки ефективно та належним чином. Такі провадження повинні проводити незалежний орган влади або суд із наданням гарантій справедливого судового розгляду і права на оскарження рішення та покарання; дисциплінарні санкції мають бути пропорційними (п. 69)» [6].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно відстоює позицію, згідно з якою органи, що вирішують питання про притягнення суддів до відповідальності, мають відповідати стандартам належного судочинства, втіленим у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [2, с. 352].

У словнику можна знайти таке визначення категорії «модель» – це взірць якого-небудь виробу, а також взірць для виготовлення чого-небудь; схема чого-небудь [7]. Моделі можуть мати різне змістовне наповнення й призначення, яке є переважно теоретичним й служить завданню пізнання різноманітних форм буття. Для наукового дослідження судових систем має значення поняття функціональної моделі, яка має своїм призначенням вивчення особливостей роботи (функціонування) системи та її взаємозв'язку із внутрішніми та зовнішніми елементами [8].

При проведенні порівняльного дослідження моделі дисциплінарної відповідальності судді важливе значення має з'ясування таких її сутнісних аспектів, як підстава відповідальності, органи, які накладають дисциплінарні стягнення на суддів, процедура дисциплінарного провадження, наслідки притягнення судді до цього виду відповідальності, гарантії забезпечення незалежності судді при притягненні його до відповідальності, зокрема, гарантії невтручання органів дисциплінарної влади у процес управління правосуддя.

Можна у цілому погодитися із І. В. Назаровим, який констатує: «...відсутність на європейському рівні єдиної, компромісної моделі судової системи. На рівні міжнародних договорів і загальноєвропейських стандартів визначені лише загальні принципи, яким повинні відповідати судові органи кожної європейської країни й завдання, й цілі, які ставляться перед судами в сучасній демократичній країні» [9, с. 383-384].

Також суттєвий вплив на формування моделі судової системи мають історичний розвиток країни та особливості її національних традицій. Сама модель судової системи прямо впливає на формування специфіки її складових елементів.

Отже, керуючись цими загальнотеоретичними положеннями, спробуємо проаналізувати класифікацію моделей притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності в країнах-членах Ради Європи.

1. Класифікація за критерієм належності судової системи до європейського правового простору.

Рада Європи – це організація, яка об'єднує 47 країн Європи, при чому до її членів належать як країни ЄС, так і країни пострадянського простору. До ЄС входить 28 держав, які мають досить високий ступінь правової та політичної інтеграції, оскільки всі вони підпорядковуються правовому простору ЄС, який має як власне наднаціональ-

не правове регулювання, так і власні органи управління, у тому числі судові органи. Якщо судові системи країн-членів Ради Європи не можна об'єднати за єдиними критеріями, то судові системи країн ЄС мають багато спільних рис, оскільки вони мають відповідати стандартам, які виходять від органів управління ЄС. І судові системи країн-членів Ради Європи, і судові системи країн ЄС підпорядковуються стандартам справедливого судового розгляду, які напрацьовує Європейський суд з прав людини на основі тлумачення положень Конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод. Утім, слід відзначити, що, незважаючи на спільність європейських стандартів, які вимагають високого рівня захисту людини та її невід'ємних прав, судові системи європейських країн мають багато відмінностей, які обумовлені їх належністю до певної правової системи (романо-германської або англосаксонської).

До основних ознак романо-германської правової сім'ї належить: 1) формування на основі рецепції (запозичення) римського права, яке після розпаду Західної Римської імперії більше семи століть було «мертвим», нечинним правом, та канонічного права; 2) єдине розуміння норми права, котра розглядалася як абстрактне, загальне та неперсоніфіковане правило поведінки, що може неодноразово застосовуватися до невизначеної кількості випадків та осіб; 3) основним джерелом права виступає нормативно-правовий акт, головним з яких в ієрархії, починаючи з XIX ст., є закон. Інші джерела права також визнаються, але мають другорядне значення; 4) за деякими винятками, не визнаються правотворчі повноваження судді та судові прецеденти; 5) визнається поділ права на публічне та приватне, а також на відносно виокремлені галузі (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне та ін.); 6) усі основні галузі права кодифіковані; 7) загальний поняттєвий фонд та термінологія, тобто подібність правових понять і категорій, які використовуються у кожній національній правовій системі; 8) наявність системи загальних принципів, на яких базується правовий порядок. Деякі з них зафіксовано у законодавстві (наприклад, заборона зловживати правом, порушувати рівноправність чоловіків і жінок); 9) пріоритет матеріального права над процесуальним [10, с. 25-26].

Особливостями англосаксонської правової родини є: 1) значна питома вага судових рішень у структурі джерел права; 2) яскраво виражений казуальний характер права, що проявляється у домінуванні прецедентів над кодифікованими правовими актами серед джерел права; 3) незначна частка рецепції інститутів римського права в історичній ретроспективі; 4) суттєвіша роль процесуального права у порівнянні із матеріальним; 5) високий рівень незалежності судової влади по відношенню до інших гілок влади; 6) обвинувальний характер судового процесу із розвиненим принципом змагальності [11, с. 517-534]; 7) менш абстрактний характер норм, ніж у романо-германському праві; 8) відсутність принципового значення поділу на приватне і публічне право; 9) поширеність інституту присяжних [12, с. 128-132].

Аналіз законодавства європейських країн, яке регламентує підстави і процедури притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, свідчить про відсутність суттєвих відмінностей відповідної моделі залежно від належності країни до певної правової родини. Спільним для європейських країн є те, що будь-який факт зловживань з боку судді розглядається як екстраординарне явище. Прецеденти притягнення суддів до відповідальності є поодинокими й мають серйозний суспільний резонанс негативного змісту.

Для країн англосаксонського права характерною є відсутність деталізації підстав притягнення судді до відповідальності, вони, як правило, формулюються у найбільш загальному вигляді. Також дуже суттєвий акцент робиться на дотриманні суддею правил корпоративної етики, пору-

шення яких є підставою для відповідальності. Для країн романо-германської правової родини притаманна висока ступінь деталізації видів дисциплінарних проступків й процедури дисциплінарного провадження. Дисциплінарна відповідальність суддів регламентується на рівні законів. Кодекси суддівської етики також мають важливе значення для суддів країн цієї групи, однак їх розроблення й затвердження суддівським співтовариством відбувалося під впливом країн англосаксонського права і шляхом відповідної рецепції. Консультативна рада європейських суддів у своєму висновку «Про принципи і правила, що регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, етичні норми, несумісну з посадою поведінку, і безсторонність» від 19 листопада 2002 року зазначила, що є неправильним прирівнювати порушення професійних стандартів до проступку, здатного спричинити застосування дисциплінарних санкцій. Тому для того, щоб відкрити дисциплінарне провадження, проступок має бути не просто порушенням дисциплінарних стандартів, а серйозним і непротриманим діянням [4, с. 130-147].

Прикладом надзвичайної деталізації диференціації суддівської відповідальності є законодавство Іспанії. Закон визначає вичерпний перелік проступків, за які суддя може бути притягнутий до відповідальності й поділяє порушення в роботі судді на тяжкі, менш значні та незначні. До тяжких проступків судді віднесено: свідоме невиконання обов'язку дотримуватися конституції Іспанії; участь у політичних партіях чи профспілках (бо вона може спричинити сумнів у політичній незалежності); втручання шляхом надання наказів чи тиску будь-ким, зокрема суддею-адміністратором, на іншого суддю; скоєння дій, несумісних зі статусом судді – надання порад, консультацій будь-якій особі, ведення комерційної чи іншої бізнесової діяльності; невиконання обов'язку відсторонення від справи (відводу, самовідводу) в разі наявності особистих інтересів у справі; порушення присяги; винесення немотивованих рішень; недотримання правил конфіденційності, таємниці процесу; відсутність понад 7 днів на роботі без поважних причин. Брак мотивації в рішенні оцінює вищий суд і направляє матеріали такої справи до дисциплінарної комісії. До менш значних порушень судді закон відніс: зловживання повноваженнями; очевидно продемонстровану неповагу до громадян, адвоката, колег-суддів, прокурора та інших представників органів держави; використання зайвих, образливих, екстравагантних виразів у рішеннях (вироках) суду; необгрунтоване відкладення винесення рішення у справі; створення перешкод у роботі ради та надання їй, комісії чи інспекції неправдивих відомостей про справу, які перебувають у провадженні; невинуватне порушення строків розгляду справи чи винесення рішень; відсутність на роботі від 4 до 7 днів без поважних причин. Як незначні порушення кваліфікуються: невихід на роботу до 4 днів; неповага до керівників різних органів у разі, якщо з огляду на обставини вона не є тяжкою образою; неповага до рівних чи підлеглих у судовій ієрархії, якщо такі прояви не містять зневаги чи образи; прояви неповаги до суддів, прокурорів, адвоката чи працівника апарату суду, якщо вони не містять образи, приниження тощо (в іншому разі це – тяжкий проступок).

2. Класифікація за суб'єктом, перед яким суддя несе відповідальність.

Правопорушення, які вчиняють судді як носії владних повноважень, спричиняють шкоду як інтересам окремих пересічних громадян, так і державі і суспільству в цілому. Якщо йдеться про різновиди юридичної, зокрема дисциплінарної відповідальності судді, то суб'єктом, який спрямовує й змістовно наповнює накладення санкцій на порушника, є держава в особі відповідних юрисдикційних органів. Саме держава санкціонує поведінку, яка кваліфікується як неправомірна, й забезпечує невідворотність встановленого покарання. Реалізація санкції правової

норми завжди підкріплюється примусовим апаратом держави. Отже, за загальним правилом, дисциплінарна відповідальність судді – це його відповідальність перед державою. Відповідно до ст. 9 Конституції України єдиним джерелом влади є народ. Тобто, у розумінні принципів демократичної держави суддя фактично несе відповідальність перед народом.

Водночас бурхливий розвиток інститутів громадянського суспільства, який відбувається в усіх країнах Європи протягом останнього століття, все більше привертає увагу до необхідності забезпечення підзвітності судді суспільству. У демократичній державі активність останнього є індикатором розвитку прав і свобод людини, а тому суспільство визнається суб'єктом, який вправі вимагати від носіїв державної влади дотримання ідеалів і стандартів прозорості й доброчесності. Приміром, у Великобританії відповідальність судді перед громадянським суспільством носить неформальний характер і не передбачає проведення будь-якого розгляду. Разом з тим, можливість обговорення поведінки суддів та працівників судів громадськими організаціями та об'єднаннями, а також у пресі є звичайною практикою. Англійська доктрина розглядає таку форму відповідальності як цілком природну, що витікає із самої природи англійської демократії. Разом з тим, видається, що такий «суд громадськості» не позбавлений відомих вад з точки зору об'єктивності, незацікавленості і можливого тиску на суд.

Формою відповідальності судді перед суспільством можна вважати люстрацію. Це явище набуло особливого поширення в країнах Європи відразу після повалення тоталітарних режимів на початку 90-х років ХХ ст. Такі країни, як Грузія й Україна сприйняли люстрацію пізніше – після так званих народних революцій, які були спрямовані на зміну режимів урядування (у Грузії люстрація органів державної влади розпочалася у 2004 році, в Україні – у 2014 році). Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 02 лютого 2015 року запровадив елементи підзвітності судді громадянському суспільству, що проявляється насамперед в розширенні публічності дисциплінарного провадження щодо судді, інституту кваліфікаційного й регулярного оцінювання судді. Так, відповідно до ч. 5 ст. 88 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції від 02 лютого 2015 року громадські об'єднання мають право організувати незалежне оцінювання роботи судді у відкритих судових засіданнях. Результати такого оцінювання фіксуються у спеціальній анкеті, яка долучається до суддівського досяє.

3. Класифікація за органом державної влади, який здійснює притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Аналіз законодавства країн, які є членами Ради Європи, дозволяє виділити декілька типових суб'єктів, які уповноважені накладати дисциплінарні стягнення на суддів. Класичною (і найбільш поширеною) є концепція відповідальності судді перед колегами, тобто перед спеціальними органами суддівського співтовариства. Така модель має декілька модифікацій. Найбільш типовою для країн Європи є притягнення суддів до відповідальності Вищою радою магістратури, яка складається із більшості суддів. До складу такої ради також входять представники інших органів влади й громадськості. Приміром, у Молдові повноваження щодо притягнення судді до дисциплінарної відповідальності належать Вищій раді магістратури Молдови, у складі якої функціонує Дисциплінарна колегія. Ця колегія складається із 10 членів, з яких 5 є суддями (2 судді Вищої судової палати, 1 суддя Апеляційної палати, 1 суддя першої судової інстанції), 5 членів є представниками громадянського суспільства. До компетенції Дисциплінарної колегії належить: а) розгляд питання про дисциплінарну відповідальність суддів; б) вирішення питання про дострокове зняття дисциплінарних стягнень. За Кон-

ституцією Італії Вища рада магістратури складається із Президента, голови Касаційного суду й Генерального прокурора Республіки, 20 суддів, які обираються судовими органами, й десяти членів, які обираються парламентом на спільному засіданні з числа професорів університетів та адвокатів, які мають 15-річний досвід роботи. До компетенції Ради належить призначення, добір, переведення й підвищення суддів на посаді, а також застосування дисциплінарних заходів щодо суддів відповідно до правил організації судової системи (статті 104 і 105) [13, с. 225]. У деяких країнах пострадянського простору функцію притягнення суддів до відповідальності виконують кваліфікаційні комісії суддів, які формуються зі складу суддів. У РФ відповідно до Федерального Закону «Про органи суддівського співтовариства» функціонують кваліфікаційні колегії суддів суб'єктів РФ й Вища кваліфікаційна колегія суддів РФ, які наділені широким спектром кадрово-дисциплінарних повноважень. Так, відповідні колегії накладають дисциплінарні стягнення на суддів й вирішують усі питання, пов'язані з припиненням або призупиненням повноважень суддів [14].

У низці країн Європи (ФРН, Естонська Республіка, Республіка Польща, Литва, Латвія) єдиним органом, уповноваженим накладати санкції на суддів, є спеціалізований суд. Так, відповідно до Закону Польщі «Про організацію загальних судів» для розгляду дисциплінарних справ щодо суддів створюються такі дисциплінарні суди: у нижчій інстанції – апеляційні суди; у вищій інстанції – Верховний Суд. Склад дисциплінарного суду визначається шляхом жеребкування з числа суддів даного суду, за умови, що принаймні один із суддів дисциплінарного суду постійно виносить рішення у кримінальних справах. Окрім накладення дисциплінарних стягнень на суддів, дисциплінарні суди Польщі вирішують питання про надання дозволу на затримання судді чи притягнення його до кримінальної відповідальності (статті 80, 110, 111 вищевказаного Закону). Для розгляду дисциплінарних питань щодо суддів у

структурі Верховного Суду створено Дисциплінарну палату, яка складається з 5 суддів Верховного Суду, 5 суддів окружних судів і 5 суддів судів першої інстанції. Дисциплінарна палата Верховного Суду розглядає дисциплінарні проступки суддів та накладає дисциплінарні стягнення на суддів (Закон Естонської Республіки «Судовий акт» від 29 липня 2002 року).

Українську модель органів, які наділені дисциплінарними повноваженнями щодо суддів, можна класифікувати як змішану, оскільки за чинним законодавством функціонує Вища рада юстиції й Вища кваліфікаційна комісія суддів, які є органами судової системи, відповідальними за формування суддівського корпусу. Порядок формування відповідних органів має багато спільного, більшість їх складу – це судді або судді у відставці. Деяко різняться лише повноваження цих органів.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити наступне. При визначенні моделі дисциплінарної відповідальності судді важливе значення має з'ясування таких її сутнісних аспектів, як підстава відповідальності, органи, які накладають дисциплінарні стягнення на суддів, процедура дисциплінарного провадження, наслідки притягнення судді до цього виду відповідальності, гарантії забезпечення незалежності судді при притягненні його до відповідальності, зокрема, гарантії невтручання органів дисциплінарної влади у процес відправлення правосуддя. Ці аспекти різняться залежно від належності країни до певної правової родини, сприйняття міжнародних стандартів й обсягу взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань. Функціональне та змістове наповнення моделі дисциплінарної відповідальності судді обумовлене такими чинниками, як історичний розвиток країни, її національні традиції та особливості національної правової системи. Спільним для європейських країн є визнання принципу незалежності судді й необхідності забезпечення стандартів належної правової процедури при притягненні його до відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подкопаев С. В. Дисциплінарна відповідальність суддів : сутність, механізм реалізації : монографія / С. В. Подкопаев. – Х. : ВД «Інжек», 2003. – 192 с.
2. Виноградова Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.10 «судоустрій ; прокуратура та адвокатура» / Л. Є. Виноградова. – О., 2004. – 19 с.
3. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді : теоретико-прикладне дослідження : монографія / О. М. Овчаренко. – Х. : Право, 2014. – 576 с.
4. Міжнародні стандарти незалежності суддів : зб. док. / уклад. А. Г. Алексєєв. – К. : Поліграф-Експрес, 2008. – 184 с.
5. Моршаківа Т. Г. Судебное правоприменение в России : о должном и реальном : Монография / Т. Г. Моршаківа. – М. : Р. Валент, 2010. – 312 с.
6. Щодо суддів : незалежність, ефективність та обов'язки : Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (94)12 від 17 листопада 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38.
7. Словник української мови : акад. тлумач. словник : [в 11 т. Т. 7] / [А. А. Бурячок, В. М. Білоноженко, А. П. Білоштан та ін.]. – К. : Наук. думка, 1972. – 734 с.
8. Модель // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C#.D0.A4.D1.83.D0.BD.D0.BA.D1.86.D0.B8.D0.BE.D0.BD.D0.B0.D0.BB.D1.8C.D0.BD.D0.B0.D1.8F_.D0.BC.D0.BE.D0.B4.D0.B5.D0.BB.D1.8C
9. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України : генезис та порівняння : Монографія / І. В. Назаров. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2001. – 432 с.
10. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
11. Марченко М. Н. Источники права : учебное пособие / М. Н. Марченко. – М. : Вебли, Изд-во Проспект, 2005. – 760 с.
12. Порівняльне правознавство : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 272 с.
13. Италия. Конституция и законодательные акты : сб. нормат. актов / пер. : Т. А. Васильева (вступ. ст.) ; сост. и вступ. ст. Н. Ю. Попов. – М. : Прогресс, 1988. – 392 с.
14. Об органах судейского сообщества в Российской Федерации : Федеральный закон от 14 марта 2002 года № 30-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_35868/.